

PETER HARRISON (2011)

ADAM SMITH ÉS A LÁTHATATLAN KÉZ TÖRTÉNETE

„ADAM SMITH AND THE HISTORY OF THE INVISIBLE HAND.” JOURNAL OF THE HISTORY OF IDEAS 72(1): 29-49.

Peter Harrison történész tanulmányában a „láthatatlan kéz” kifejezés történetét kutatja. Bár a fogalomnak nagyszámú másodlagos irodalma van, azok főleg Smith művei utáni interpretációkról szólnak. Mai napig nincs közmegegyezés abban, mit értett Smith a kifejezés alatt. Az elemzők értelmezései megoszlanak, egyesek szerint teológiai vagy providencialista jelentéstartalma van, mások szerint csupán egy retorikai eszköz. John Kenneth Galbraith például úgy látja, eláruljuk Smitht, ha bármilyen spirituális erőnek tartjuk a láthatatlan kéz fogalmát. Spenser J. Pack szintén azt mondta, hogy ez egy „retorikai eszköz melyet Smith talált ki és ezzel később is tisztában volt” és biztos „nem egy teológiai alátámasztó Smith társadalmi és/vagy gazdasági elméletéhez”. Az ezzel ellentétes gondolatokra Harrison Jacob Vinert hozta fel, aki azzal érvelt, hogy Smith gazdaságelmélete a láthatatlan kéz teológiai jelentésének kiürítésével érthetatlenné válik. Hasonlóan vélekedik David A. Martin és Andy Denis („A láthatatlan kéz koncepció teljesen és egyértelműen teológiai”) is.

Harrison szerint gyakran Smithhez kötik a kifejezés eredetét vagy a széles körben való elterjedésének okát. Vannak olyanok is, akik „felületes kifejezés történeti kutatást végeztek, általában néhány szétszórt irodalmi referenciára utalnak, azzal a céllal, hogy vagy Smith művének szempontjából irrelevánsnak ítéljék azokat, vagy azt sugallják, hogy Smith kifejezéseinek használata csupán üres metaforákból áll”. Harrison szisztematikus tanulmánya a valódi válasz megtalálását tűzi ki céljává a láthatatlan kéz kifejezésének történeti áttekintésével, különös tekintettel a 17. századra. Harrison úgy véli, a kutatás alapján tisztán látszik, hogy a láthatatlan kéz koncepciója már relatíve elterjedt volt Smith idejében, még ha több kontextusban is használták. Leggyakrabban kétféle jelentésmagyarázattal találkozunk a kifejezéssel kapcsolatban: az Isten emberi történelem felett való felügyelete és a természet műveleteinek irányítása. „Szinte biztosan, mikor az akkori olvasó találkozott a kifejezéssel, úgy értelmezte, mint egy utalást Isten láthatatlan ügynökösödésére a politikai gazdaságtan fölött”.

Ugyanakkor a láthatatlan kéz kifejezés nem volt elterjedt és használatos a 17. század előtt. Nem jelenik meg a klasszikus irodalomban ¹, a héber Bibliában vagy az Újszövetségben. A legkorábbi említése egy görög liturgiában olvasható, amely hivatkozik Isten „láthatatlan jobb kezére, amely tele van áldással” ². A későbbi patrisztikus és középkori írásokban azonban ugyancsak viszonylag ritkán találkozhatunk vele. Az alexandriai ortodox egyház atyja Órigenész az egyik ószövetségi kommentárjában az amálekíták zsidóktól elszenvedett vereségét Isten „rejtett ke-

1 Bár Harrison utalást tesz arra, hogy Rothschild és mások úgy vélik, a kifejezés megtalálható Publicus Ovidius Naso Átváltozások (Metamorphoses) című művében, ő úgy gondolja, a kontextus miatt mást jelent.

2 A liturgiát az alexandriai egyház használta és eredete a második századra tehető.

zének” tulajdonította ³. Néhány későbbi forrás, például Hippói Szent Ágoston, Isten láthatatlan kezére, mint egészséget visszaállító erőre hivatkozik.

A 17. századtól a kifejezés prédikációkban, bibliai kommentárokból és irodalmi művekben sokféle kontextusban jelent meg. Van, aki a démoni és angyali tevékenységeket, mások a mindenkit elérő halált, vagy a kereszténység védelmét kívánták a láthatatlan kézzel leírni. Shakespeare Macbethjében ⁴ is megjelenik a kifejezés, bár Harrison szerint ennek jelentősebb köze nincs Smithhez. A korai modern korszakban a gyakoribb megjelenés hatására két egyre inkább megkülönböztethető koncepció jelent meg a láthatatlan kéz működésével kapcsolatban. Az első mintázatban a kifejezéssel arra utalnak, „ahogy Isten gondviselése irányítást gyakorol a történelem felett, azáltal, hogy finoman beavatkozik az emberi cselekvésbe és ezzel eléri céljait”. Ezeket a végkifejleteket az emberek tudása nélkül valósítja meg. A második mintázat szintén Isten gondviselésére utal, de ez esetben a természeti világ feletti felügyeletével összefüggésben. Isten láthatatlan keze minden lény létezésében jelen van, valamint a természeti törvényekben is, ezeket éri el céljait. Smith kifejezés használatának megértéséhez ez a két koncepció a legfontosabb.

Harrison a két koncepció felvázolása után az előbbit (és egyben jóval elterjedtebbet) kezdi el taglálni. Ehhez prédikációk és bibliai kommentárok nyújtják a legjobb forrást, amelyek Isten történelmet módosító láthatatlan kezét nem csak Izrael amélikiták elleni győzelmében vélik felfedezni. József rabszolgából Egyiptom vezetőjévé válását ⁵ vagy Dániel próféciáját a „négy királyság” felemelkedéséről és bukásáról ⁶ szintén a láthatatlan kézzel magyarázzák. Az utóbbit számos elbeszélő, például Isaac Barrow anglikán teológus és matematikus is úgy értelmezte, hogy egy sötét, gonosz korszak után végül eljön a jó és visszahozza Isten uralmát. A narratíva szélesebb körű értelmezése szerint a négy királyság a négy birodalom (médek, perzsák, görögök, rómaiak) felemelkedését és bukását jelképezi, mely folyamatot Isten láthatatlan keze alakította. Azt a hatást, amit az Úr gyakorol a történelemre és az emberre, nem tartották szigorúan „csodának”, hiszen állandó, de abban biztosak voltak, hogy a láthatatlan kézzel irányítja az emberek gondolatait, szenvedélyeit annak érdekében, hogy terveit teljesítsék.

Történelmi nézőpontból rendkívül fontos volt Isten általános és speciális gondviselésének tradicionális értelmezése. Az általános gondviselés Isten minden teremtménye számára elérhető gondviselést jelentett; és ez a gondviselés vonatkozott a történelem folyásának irányítására is. A speciális gondviselés csupán különleges egyének számára elérhető. Ennek kialakítása és továbbfejlesztése Kálvin János reformátor nevéhez köthető. Azt állította, hogy az olyan események, melyek előre nem láthatóak és nem emberi közreműködés eredményei, azok nem a véletlen művei, hanem Isten speciális gondviselése következtében létrejövő történések. Az, hogy a történelemben nincs valódi váratlan esemény később a 17. és 18. században újra megjelenik a láthatatlan kézzel kapcsolatos utalásokban. Thomas Burroghes szerint „a legáltalánosabb eseménynél is ott van egy láthatatlan kéz, a végtelenül bölcs Istené”. A protestáns etika úgy gondolta, hogy Isten gazdagítja azokat, akik szorgalmasan dolgoztak a számukra ítélt hivatásokban és titokban bünteti a bűnösöket. William Bates puritán teológus úgy látta, Isten kedvességét az irgalmasnak „a látha-

3 A történet Mózes második könyvének 17. fejezetében van leírva.

4 Shakespeare: Macbeth 3. felvonás 2. fejezet 46-50.

5 Mózes első könyve 42. fejezet.

6 Dániel próféta második könyve.

tatlan kéz segítségével osztja ki, néha egy titkos áldás keretében, néha pedig a kitarító imádkozások hatására”. Isaac Barrow azt tanácsolta „Az igyekezet imádkozásainkban”⁷ beszédében, hogy úgy tekintsünk a kitarító igyekezetre, mint egy feladatra, mellyel adósok vagyunk önmagunknak. Ezen pozitivistá és a történelmet a gondviselésre hagyó látásmód, mely kiemeli a szorgalom és elhivatottság fontosságát, kifejezetten segítette a kálvinista láthatatlan kéz koncepcióját.

Ezek után Harrison Kálvin János „A keresztény vallás rendszere”⁸ című írásának angol fordításairól beszél. Ez kifejezetten fontos, hisz az Adam Smith korában, 1762-ben Glasgow-ban kiadott műben megtalálható a láthatatlan kéz kifejezés („de kétségtelenül el kell hinnünk, hogy bármi változás történik a világban, az Isten láthatatlan kezének irányítása és hatása által hozott el”) annak ellenére, hogy az 1561-es Thomas Norton-féle első fordításban „Isten kezének titkos erejéről” van szó. Ez egy irodalmibb fordítása volt Kálvin eredeti latin verziójának, de Kálvin saját francia változata is hasonlót mondott. Úgy látszik tehát, hogy az 1762-es kiadásért felelős szerkesztők egy olyan kifejezést helyeztek a könyvbe, amely jól összefogja a Kálvin által taglalt jelentést, ezáltal azt a legtisztábban tudja közvetíteni a 18. századi olvasóknak. Összegezve, a 18. századra a láthatatlan kéz kifejezés egy szövegmagyarázó közhely lett, melyet megerősítettek a kálvinista gondviselési koncepciók, melyek szerint Isten irányítást gyakorol a történelem és az emberi ügyek felett az emberek szabad akarata ellenére.

A második koncepció a természeti filozófiával és hittudománnyal kapcsolatos. Itt a kifejezés egyrészt utal Isten szerepére, mint a természeti törvények forrására, másrészt utal a természeti világra is, melyet szintén az Úr alkotott. Itt a természeti törvények alakítanak ki célokat, kimeneteleket. Ez az értelmezés nagy tradícióval rendelkezik a teremtési érvelésekben. Aquinói Szent Tamás „Summa Theologiae” művének ötödik pontja szerint „mi olyan dolgokat látunk, melyekből hiányzik az intelligencia, ilyenek a természetes lények, akik keresik a végcélt és mindig vagy csaknem mindig ugyanolyan módon járnak el, a legjobb kimenetel érdekében. Ezért nyilvánvaló, hogy nem véletlenül, hanem tervszerűen megvalósítják végcéljukat”. Az arisztotelészi természeti filozófiával ellentétben az új filozófia a természetet egy isteni tárgynak tekinti, egy gépezetnek, mely élettelen molekulákból áll és egy külső forrásból érkező mozgás kell neki. A gépies természet elvár egy teremtőt, így Isten láthatatlan keze evidens, hogy megtalálható a természet törvényeiben és a világon élő teremtmények találmányaiban is.

Harrison úgy véli, hogy ezen új megközelítés egyik jellegzetes vonása az az állítás, hogy Isten hozta létre a természet matematikai törvényeit. Régebben Istent úgy értelmezték, mint aki csupán áldását adja a természeti műveletekre, a természeti törvények modern felfogása ezzel szemben az általános tevékenységeket Istennek tulajdonította. Descartes szerint a természet törvényei Isten folyamatos felügyeletét várják el. Hasonló koncepciót találunk Isaac Newton írásában, ahol a gravitációt egy teremtő hozta létre a természet törvényei alapján. William Whiston teológus, történész és matematikus azt mondta, hogy Isten „szakadatlan gondviselést” folytat a világ fölött azzal, hogy „beveti általános, mechanikus, azonnali erejét, amit mi úgy hívunk, a gravitációs erő”. Ahogy a filozófus és teológus Samuel Clarke kifejezte, „a természet folyása nem lehet más, mint Isten önkényes akarata és öröme melyet folyamatosan gyakorol az „anyag” fölött”. Francis Atterbury rochesteri püspök ezt a mechanikai analógiát ragadta meg mikor azt

⁷ Angolul „On Industry in Our Particular Calling”.

⁸ Eredeti latin címe: „Institutio Christianae religionis”.

mondta, hogy ez „a láthatatlan kéz, mely kezeli a nagy Gépezetet és irányítja összes rugóját és mozgását”. Ezen értelmezés szerint a természet törvényei szemléltető eszközök Isten láthatatlan kezének működésére.

A természeti teológia fejlődése számára kifejezetten fontos volt a gondolat, miszerint Isten láthatatlan tulajdonságai az általa teremtett látható dolgokon keresztül megfigyelhetőek. Matthew Barker 1674-es „Természetes teológia” című művében⁹ egy általános példát ad erre. A Rómaiaknak írt levél 1. fejezet 18-20. verse alapján úgy véli, hogy a fizikai világ törvényei és az élő teremtmények ösztönei mind bizonyítékok a láthatatlan kéz létezésére és annak a természetet irányító munkájára. Charles Rollin francia történész és pedagógus megjegyezte, hogy „szabályszerűség, szimmetria és arányosság érvényesül minden dologban... ez elvezet minket a láthatatlan kézhez és annak megértéséhez”.

Hugh Binning beszédében képes volt mindkét koncepciót összekötni. Ő úgy véli, hogy mindenben megtalálható az Isten által létrehozott törvények ereje ugyanakkor az igazán hívő ember cselekedetei Isten céljait teljesítik, míg a bűnösnek az Úrral ellenkező akarata van. Így míg az emberi szereplők akaratlanul a saját dolgaikkal foglalkoznak, irányítva vannak egy láthatatlan kéz által azért, hogy teljesítsék Isten akaratát. Ezek a gondolatok már hasonlítanak Smith kifejezésének használatára. Ennek okát Harrison abban látja, hogy mindketten a glasgow-i filozófiai tradícióban nevelkedtek.

A láthatatlan kéz két koncepciójának hasonlóságaival és különbségeivel folytatódik a tanulmány. Közös bennük az, hogy a hasznos végeredmények nem a releváns személyeknek jók. Van azonban néhány fontos különbség. Az egyik a láthatatlan kéz munkájának bizonyítására vonatkozik. Kálvin szerint Isten gondviselési tevékenysége csak a hívő szemével látható. Isten speciális gondviselésének felismerése olyan különféle események elfogadását is megkövetelte, amely máshol csak a véletlen műve. A láthatatlan kéz munkája ebben a nézetben nem szolgál bizonyítékként Isten létezésére, pontosan azért, mert láthatatlan marad azok számára, akiknek hite nem biztos. A láthatatlan kéz természeti működése ettől különbözik, itt minden ember Isten általános gondviselése alá esik – ez az ő törvényszerű és ezáltal kiszámítható gondviselése. A történelem látszólagos eseményeiben Isten munkája „láthatatlan” volt, nemcsak azért mert nem látható, hanem azért is, mert titkos és megmagyarázhatatlan. Ezzel ellentétben a természetes működésben bár Isten láthatatlanná tette tevékenységét, racionális és matematikai eszközökkel felelősségre vonható.

A láthatatlan kéz két domináns koncepciójával kapcsolatban felmerült egyik kérdés az volt, hogy kell-e vajon a morális gazdaságtannak egy folytonos és rejtélyes „finomhangolás” azért, hogy kedvező legyen a kimenetele (különleges gondviselés), vagy mint a természetes világ működése, az emberi gazdasági viselkedés is Isten mindennapos tevékenysége (általános gondviselése) alá helyezhető. Smith egyik olvasatában tagadja a speciális gondviselés igénybevételét, miközben elfogadja az utóbbit.

A láthatatlan kéz történeti áttekintésével megláthattuk, hogy nem Smith hozta létre a kifejezést és nem ő tette elterjedté. A következő feladat Harrison előtt az volt, hogy azt a gondolatot, miszerint Smith interpretációja nincs teljesen tisztában a kifejezés történelmével, újra meg kell

⁹ Angolul „Natural theology”.

vizsgálni. Most már feltételezhetjük, hogy mikor Smith első olvasói találkoztak a kifejezéssel, természetes módon úgy olvasták, ahogyan a korokban elterjedt és uralkodó jelentés magyarázza, azaz mint az isteni gondviselés segítségül hívása. Ugyanakkor fennáll az a kérdés, hogy vajon Smith is így értelmezte-e. Összesen három esetben említette meg a láthatatlan kéz fogalmát. Ebből az egyik csupán egy metaforaként jelenik meg. A második eset „Az erkölcsi érzelmek elmélete”¹⁰ című könyvben olvasható, ahol éppen a gazdagok természetes kapzsiságából eredő kedvező kimenetelről beszélt. Úgy vélte, hogy „őket a láthatatlan kéz irányítja, hogy az élet szükségleteinek közel azonos elosztását hajtsák végre, mely a világot egyenlő egységekre választja szét az ott élők számára”. Tehát tudtuk nélkül a láthatatlan kéz irányítja őket: „mikor a gondviselés néhány herceg között van elosztva, akkor sem felejtí vagy hagyja el azokat, akik úgy tűnik, ki lettek hagyva a felosztásból”. A harmadik, egyben legismertebb eset „A nemzetek gazdasága”¹¹ című művében olvasható. Úgy véli, hogy mindenki csupán a saját hasznát kívánja elérni, a láthatatlan kéz irányítja az egyént úgy, hogy egy nagyobb kimenetelt segítsen.

Az, hogy Smith ilyen kevésszer, bármiféle magyarázat nélkül használta a kifejezést, valószínűleg azt jelenti, hogy hallgatólagosan a kortárs értelmezést használta. A felsorolt esetek is ezt bizonyítják. Smith gondviselési koncepcióhoz való elköteleződése számos egyéb helyen is olvasható. Így például „Az erkölcsi érzelmek elméletében” Isten védelméről és gondoskodásáról beszél. Már volt szó arról, hogy az általános gondviselésben hisz, Isten gondviselését úgy értelmezte, mint aki létrehozott általános törvényeket (természet törvényei), melyek megegyeznek az ember önszeretetével. „Az emberiség boldogsága” írja „úgy tűnik az eredeti végkifejlet, melyet a természet írója akart, mikor megteremtette azt”. Smith összekapcsolta az erkölcsi és a fizikai világ észlelt szabályszerűségeit és hozzárendelte az isteni gondviseléshez. A láthatatlan kéz működését az erkölcsi gazdaság területén úgy értelmezi, mint a természeti világban végzett rendszeres műveleteket. Összesítve tehát volt néhány olyan elem a láthatatlan kéz kortárs koncepciójában – specifikusan azok, amik a kálvinista speciális gondviselés koncepciójához kapcsolódnak –, amelyre Smith nem hivatkozott. Ugyanakkor úgy tűnik, továbbra is vonzóan tartotta az általános gondviselés oly módon való kifejeződését, hogy a láthatatlan kéz megfeleljen a természetes rendnek.

Szó szerinti olvasás alapján Smith teológiai és isteni gondviselési hivatkozásai a doktrínák feltétel nélküli elfogadásának tűnnek. Mégis vannak olyan részek, amik azt mutatják, hogy Smithnek agnosztikusnak kellett lennie az igazságértékeikkel kapcsolatban. Egyik írásában Smith megjegyzi, hogy míg a newtoni rendszer olyan kényszerítő logikával rendelkezik, amely még a legszkeptikusabb elmét is meggyőzte, valójában minden ilyen filozófiai rendszer „a képzelet pusztá találmánya, amely összekapcsolja a természet egyébként diszjunktív és diszkordáns részeit”. Ha nem volt elkötelezett a newtonizmus objektív igazsága mellett, akkor a természeti teológia látszólagos megerősítése nem értelmezhető az Isten létét és gondviselését a természet rendjéből levonó logikai korrektségként. Ehelyett arra az általános emberi hajlamra utal, ami arra késztet, hogy következetesen szabályokat keressünk a világban. Ebben az értelmezésben a láthatatlan kéz mint a gravitáció törvénye, az emberi elképzelés képződménye. Harrison beismeri, hogy tanulmánya nem sokban tud hozzájárulni a két értelmezés közötti döntéshez.

10 Angolul „The Theory of Moral Sentiments”.

11 Angolul „The Wealth of Nations”.

Bármilyen olvasatot nézünk, elkerülhetetlen, hogy találkozzunk olyan véleményekkel, amelyek úgy tartják, hogy a láthatatlan kéz egy „ironikus vicc” vagy csak egy „retorikai eszköz”. Még a szkeptikus hipotézis is azonos szintre helyezi a gondviselésre hagyatkozó deizmust és a newtonizmust és számos elemző Smith newtoni fizikára való hivatkozásait úgy látja, mint egy ironikus vagy retorikai eszközt. A szkeptikus hipotézis általános problémája az önhivatkozás potenciáljánál jelenik meg. Ha Smith fizikai és erkölcsi világ értelmezései humánpszichológiai funkciók kiemelésére szolgáltak, nehéz meghatározni, hogy milyen morális és gazdasági filozófia lehet több a képzelet látványos termékénél. Így hát Smith végső agnoszticizmusa e témákkal kapcsolatban nem zárható ki.

De még mindig mondhatnánk azt, hogy Smith elkötelezett volt az erkölcsi gazdaság működőképes gondviselésre hagyatkozó magyarázata, és az égi mechanika newtoni magyarázatai iránt is. Vagy azt is állíthatjuk, hogy tudatosan köteleződött el a természettudomány és a természeti teológia érvényessége mellett is. E konkrét esetben valószínűnek tűnik, hogy a többi kortársához hasonlóan úgy vélte, hogy a láthatatlan kéz Isten keze. Csupán arról beszélhetünk, hogy műveiben helyenként úgy tűnik, minden ilyen meggyőződést a pszichológia általános jellemzőiről szóló további spekulációra vonatkozó adatokként kezel.

Zárásként Peter Harrison a jelenkori és kortárs értelmezések különbözőségét magyarázza el. A láthatatlan kéz értelmezésének későbbi története Smith saját meggyőződésével egybevágh, miszerint „a tények” csak akkor alakulnak bizonyítékká, mikor az egyének képesek a meglévő hiedelmekbe beépíteni őket. Smith kortársainak többsége, akik a teizmushoz természetes módon elkötelezték magukat, úgy olvasták a láthatatlan kéz kifejezést, mint az isteni gondviselésre való hivatkozást. A teista elkötelezettség csökkenésével a 20. és 21. században a véleményezők egyre inkább Smith világi olvasatait hozták létre. A gondviselés szabályozása, amit Smith saját írásaiban látunk, könnyen alkalmazkodhat a természeti és társadalmi rend minden formájának deszakralizált koncepciójához. A 19. században a természet törvényei, amelyek az elmélet szerint Isten hatása alatt jöttek létre, szabályok lettek, melyek minden természeti dologban megtalálhatóak. Ezért a gravitáció, amelyet a newtoniak számára Isten állandó tevékenysége hozott létre, az anyag tulajdonává vált. Az erkölcsi gazdaságban is, az átlagos társadalmi haszonnal bíró emberek önértékeinek látszólagos összeegyeztethetősége, mely egykor Isten láthatatlan kezének munkája volt, ugyanúgy a „spontán rendhez” tartozott immár. Isten gondviselői felügyelete, amelyet egy koherens ok-okozati magyarázat nélkülözhetetlennek tartott, egyszerűen elhalványult, mivel jelenlegi magyarázó követeléseink szerényebbek, mint elődeinké. Nem meglepő tehát, hogy Smith láthatatlan kéz fogalmát általában tisztán világi eszközként értelmezik. Az ilyen olvasat azonban nemcsak Smith kortársainak értelmezési módjával, hanem valószínűleg Smith saját értelmezésével is ellentétes.

Kozák Sándor¹²

¹² egyetemi hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem